

זמנים רעים, זמנים פוסט־מודרניים:

הערות לספרו של דייוויד הארווי,

*The Condition of Postmodernity*¹

1. מאמר זה מבוסס על דברים שנאמרו בערב לכבוד הוצאת החוברת השלישית של מכאן באוניברסיטת בן-גוריון, 15 בינואר, 2003.

אהרן לנדאו

2. David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell: Cambridge MA & Oxford UK, 1990; דייוויד הארווי, "פוסטמודרניזם או פוסטמודרניזם?", תרגמה שירה סתיו, מכאן ג, 2002, עמ' 140-168. פרקים נוספים מתוך הסיכום לספר יצאו לאור תחת הכותרת, "מצבה של הפוסטמודרניות", תרגמה דפנה רוזנבלט, מקרוב 13 2004, עמ' 30-49.

ספרו של דייוויד הארווי, *The Condition of Postmodernity*², שחלקים ממנו ראו אור לאחרונה בעברית, הנו ללא ספק אחד החיבורים החשובים ביותר בסוגיית הפוסט־מודרניזם. ראשית, בשל האופן המקיף שבו הוא בוחן את המציאות הפוסט־מודרניסטית על כל גווניה והשלכותיה – לא רק האסתטיים והתרבותיים אלא גם הכלכליים והפוליטיים. שנית, משום שלמרות העמדה הערכית הברורה של הארווי כלפי הפוסט־מודרניזם, החלק ההערכתי־שיפוטי שבספר אינו בא על חשבון ניתוח ממצה ורב־פנים של התופעה. כמו כן, בניגוד להוגים אחרים שכתיבתם הביקורתית בנושא נגועה לעתים קרובות באותו אליטיזם אינטלקטואלי, מופשטות תיאורטית וערפול רטורי – שהם מסימני ההיכר של השיח הפוסט־מודרניסטי עצמו – כתיבתו של הארווי מרעננת בתכליתיות שבה, עשירה בדוגמאות ספציפיות ובהירה להפליא.

אבל מעבר לכל אלה, נראה שחשיבותו של הספר נובעת מן הקשר האמין העומד בבסיסו בין ביקורת תרבות וביקורת פוליטית. דווקא כעת, יותר מעשור לאחר פרסום הספר, חשוב לדעתי להדגיש את הקשר הזה לנוכח ניסיונות שונים לערער עליו הן מימין והן משמאל. מימין: ההתנערות מהפוליטיזציה של לימודי התרבות בשם אסתטיקה צרופה כביכול, וההתרפקות המחודשת על אידיאלים פורמליסטיים מחזקות נטייה עכשווית להשתיק את הדיון בסוגיות חברתיות ופוליטיות – שתיקה והשתקה שעולות בקנה אחד עם מגמות אליטיסטיות ואנטי־דמוקרטיות בחברה בכלל ובעולם האקדמי בפרט.³ משמאל: הנטייה לאמץ ביקורת בעלת הדגשים היסטוריים־מטריאליסטיים, שהחלה באמצע שנות ה־80 במסגרת הניו־היסטוריציות האמריקני או המטריאליזם התרבותי האנגלי, עברה בשנים האחרונות תהליך ניכר של דה־פוליטיזציה: מגישות המזהות לא רק עם הפרקטיקה אלא גם עם המורשת הרדיקלית של המטריאליזם

3. דוגמה מובהקת במיוחד למגמה זו, ראו למשל מתחום העיסוק המרכזי שלי, לימודי שייקספיר: Graham Bradshaw, *Misrepresentations: Shakespeare and the Materialists*, Ithaca: Cornell UP, 1993.

התרבותי (cultural materialism), עברה הביקורת ההיסטורית בהדרגה למה שניתן לראות כדיון חסר מחויבות פוליטית בהיבטים החומריים של העשייה התרבותית – בלא יותר מאשר תרבות המאטריה (material culture). מגמה זו אינה נקיה כמובן מאידיאולוגיה; היא מאמצת בסופו של דבר את המודלים החומרניים של חברת השוק הקפיטליסטית, ורואה בהם את חזות הכול תוך כדי נטרול בפועל של הביקורת כלפי מודלים אלה ושל עצם האפשרות להציב מולם מודלים חלופיים.⁴ על רקע זה, ספרו של הארווי, המשלב ניתוח עיוני במחויבות אידיאולוגית עמוקה לשינוי חברתי, רלוונטי היום לא פחות משהיה בעת צאתו לאור, ואולי אפילו יותר.

כפי שטוען יגאל שוורץ בפתוח לנוסח העברי, ספרו של הארווי הוא חריג בולט בנוף החיבורים העיוניים בסוגיית הפוסט-מודרניזם, במיוחד אלה שתורגמו עד כה לעברית:

זהו חיבור של אדם שהוא, על-פי הכשרתו האקדמית ונטייתו לכו, לא פילוסוף אלא גיאוגרף – חוקר מובהק בתחום מדעי-הסביבה ומדעי החברה. כגיאוגרף, וכמיוחד כגיאוגרף איכותני, הוא מגלה, שלא כמו מרבית עמיתיו לשיח הפוסט-מודרניסטי, עניין עמוק ב"עולם הממשי". הארווי, צריך לציין, מעוניין בתיאוריה הפוסט-מודרניסטית הרבה פחות מאשר בקשרים שבינה לבין "עולם המעשה"; העולם שבו אנשים חיים, גרים, עובדים ומבלים. אמנם, כפי שנקל להיווכח במהלך הקריאה של דבריו, הוא מרבה "לשוחח" עם תיאורטיקנים פוסט-מודרניסטים – מקשיב רוב קשב לטיעוניהם, מציג אותם בפני הקורא בנאמנות ובבהירות, ואחר-כך מגיב עליהם גם בטיעונים תיאורטיים. ברם, זהו, מבחינתו, רק שלב הפתיחה של השיחה ולא ה"ליבה" שלה. ה"ליבה" של החיבור של הארווי עם נציגי הגישות הפוסט-מודרניסטיות מתמקדת במה שאפשר לכנותו "המבחן ההקשרי".⁵

גישתו זו של הארווי מעוגנת במסורת החשיבה המרקסיסטית הקלאסית, ומנקודת-תצפית זו הוא מבקש להאיר את ההתניות המעמדיות והאידיאולוגיות של עמדות פוסט-מודרניסטיות שונות. בספר מקבל הארווי את התיזה של פרדריק ג'יימסון בדבר היות הפוסט-מודרניזם ביטוי אידיאולוגי-תרבותי של הקפיטליזם המאוחר, והוא מעגן את התיזה הזאת ביתר פירוט במציאות הכלכלית-פוליטית של שלהי המאה ה-20.⁶ זהו המבחן ההקשרי של העולם הממשי שאותו רואה שוורץ, בצדק, כ"ליבה" של הדיון של הארווי בפוסט-מודרניזם. בספר מתבטאת "ליבה" זו בדיון מקיף ומעמיק במעבר של הקפיטליזם המאוחר מהמודל הפורדיסטי-קיינסיני, הדומיננטי מאז סוף מלחמת העולם השנייה ועד

4. כדוגמה למגמות אלה, ראו למשל Patricia Fumerton, "Introduction: A New New Historicism", *Renaissance Culture and the Everyday*, eds. Patricia Fumerton and Simon Hunt, Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1999. לביקורת רבת הבחנה של מגמות אלה בנוי-היסטוריונים העכשווי, ראו David Hawkes, "Materialism and Reification in Renaissance Studies", *Journal for Early Modern Cultural Studies* 4.2, 2004, pp. 114-129.

5. יגאל שוורץ, "מצד החומר מצד הרוח: פתיח למאמרו של דיוויד הארווי", מכאן ג, 2002, עמ' 135.

6. פרדריק ג'יימסון, "פוסט-מודרניזם, או ההיגיון של הקפיטליזם המאוחר", קו 10 (1990), עמ' 101-119.

ראשית שנות ה-70, למודל חלופי, גמיש, ניאו-ליברלי של הצבר הון. כגיאוגרף, הארווי מתעניין במיוחד בהשפעות מעבר זה על תפיסות מודרניות ופוסט-מודרניות של זמן ומרחב, וגם ביחסי הגומלין שבין תפיסות אלה ומרקם החיים החברתיים והתרבותיים. ספרו של הארווי משופע בדוגמאות קונקרטיות לדרכים המגוונות שבהן קשורה התרבות הפוסט-מודרניסטית קשר הדוק לשינויים הטכנולוגיים, לתמורות בתפיסת זמן ומרחב ולטרנספורמציות הכלכליות והארגוניות המאפיינות את המעבר מן הקפיטליזם המודרני לקפיטליזם הפוסט-מודרני.

ברצוני לחזור ולבחון זיקות אלה כאן תוך כדי אימוץ ואף הקצנה של רוח הביקורת של הארווי כלפי השיח הפוסט-מודרניסטי. מתוך נאמנות לגישתו הבסיסית של הארווי, אעשה זאת לא באמצעות דיון תיאורטי גרידא, אלא על-ידי העמדת טענות פוסט-מודרניסטיות טיפוסיות, שאותן מתאר הארווי באופן מאוזן למדי בחיבורו, במבחן ההקשרי של החיים הממשיים. אתמקד דווקא במישל פוקו, הוגה פוסט-מודרניסטי, שרבים רואים בו את הסמן השמאלי של המחשבה הפוסט-מודרנית ולו רק בשל גישתו ההיסטורית, התעניינותו בבעיית הכוח, הזדהותו עם קבוצות מיעוט או אופני ידיעה שבשוליים, וכיצא באלה.⁷ לא אתייחס כאן לסדר היום הבעייתי יותר של תיאורטיקן פוסט-מודרניסטי מרכזי כמו ז'ק דרידה, שתרומתו בתחום הפילוסופי עומדת ביחס הפוך ליכולתו לומר אמירה משמעותית באמת בתחום החברתי-פוליטי, וודאי שלא אתייחס כאן לגיבורי-על שזכו להערצת פוסט-מודרניסטים רבים, כגון ניטשה, היידגר ודה מאן, ששמם נקשר באופן זה או אחר בגילויי-אהדה כלפי קפיטליזם פראי, פרוטו-פאשיזם, נאציזם ו/או גזענות.

בבואנו לבחון את עמדותיו הפוסט-מודרניסטיות של פוקו במבחן ההקשרי של החיים הממשיים, נדמה לי שלמרות הפוטנציאל הרדיקלי שלהן, הן מתגלות כבעייתיות בכל רמה פרט לרמת השיח. למשל, ההתנערות הפוסט-מודרניסטית-במובהק של פוקו מכל סוגי עלילות-העל התגלתה בדיעבד כהתנערות מעלילת-העל האחת, זו של המרקסיזם, המאפשרת הבנה כוללת של מנגנוני הדיכוי של החברה הבורגנית, ובמקביל גם התנגדות להם. הארווי מתריע על כך ש"הפוסט-מודרניזם גורם לנו לקבל את הרה-אייפקציות ואת ההפרדות, אפילו לחגוג את פעולת ההסוואה והכיסוי, את כל הפטישיזמים של הלוקליות, של המקום או של ההתקבצות החברתית, כל זאת בשעה שהוא מכחיש אותה תיאוריית-על שיכולה לתפוס את התהליכים הפוליטיים והכלכליים (תנועת הון, ארגוני עובדים בין-לאומיים, שווקים פיננסיים וכדומה) ההופכים יותר ויותר כוללניים בעומקם, בעצמתם, בהשפעתם ובכוחם על חיי היומיום".⁸ הוא מוצא את הרטוריקה של הפוסט-מודרניזם מסוכנת, "משום שהיא נמנעת מעימות עם המציאות של הכלכלה הפוליטית ועם נסיבות הכוח הגלובלי".⁹

7. לסקירה ולביקורת מצוינות של מגמות אלה אצל פוקו, ראו אילנה ארבל, "ביקורת ללא אמת וחירות: פוקו נגד המרקסיזם", מקורב 10 (2002), עמ' 126-140.

8. הארווי, ראו הערה 2 לעיל, עמ' 167.

9. שם.

ההתפתחויות הכלכליות והפוליטיות מאז פרסום הספר בסוף שנות ה-80 מעניקות משנה תוקף לאבחנותיו של הארווי. מצד אחד הביא תהליך הגלובליזציה של ההון בעשר השנים האחרונות לגידול כולל של 2.5% בשנה בהכנסה העולמית, ומצד שני, הוא הביא לגידול של 100 מיליון איש במספר העניים בעולם. מתוך 100 הכלכלות הגדולות בעולם, 51 הן תאגידים, לא מדינות. אחוז אחד מאוכלוסיית כדור הארץ, האחוזון העליון, נהנה מהכנסה מצטברת הזהה לזו של 57 האחוזים התחתונים, והפערים רק גדלים בהתמדה.¹⁰ הריכוז המואץ של העושר העולמי בידיים ההולכות ומתמעטות, ההגמוניה הכלכלית והצבאית חסרת התקדים של מעצמת-על אחת ויחידה, ריקון הדמוקרטיה הפרלמנטרית מכל תוכן ממשי באמצעות מונופוליזציה של המערכת הפוליטית והתקשורת על-ידי ההון – כל אלה הופכים, במקרה הטוב, את הטענות הפוסט-מודרניסטיות בדבר האופי האל-כלכלי של הכוח ואת הקריאה הפוסט-מודרניסטית לביזור וללוקליזציה של ההתנגדות, לבנות-ברית שלא מדעת של אינטרסים ואסטרטגיות דכאניים, ובמקרה הרע, למשתפות פעולה במודע עמם. ההתייחסות הגוברת והולכת לעקרונות כלכלת השוק הקפיטליסטית כאמת נצחית וטבעית שמעבר לכל ויכוח, ובמקביל ההתייחסות לעצמה האמריקנית, גם אם היא שרירותית וברוטלית, כבלתי נמנעת וכבלתי ניתנת לערעור כמו הגורל עצמו, כפי שטען לאחרונה הסופר והפילוסוף הספרדי רפאל ארגויל¹¹ – כל אלה מאמתים בדיעבד את טענותיו של הארווי, שקריאת התיגר של הפוסט-מודרניזם על עצם היכולת להגיע להבנה כוללת של המציאות רק "הכינה את השטח להופעתן של טענות עוד יותר פשטניות מאלה שעברו דה-קונסטרוקציה".¹²

Arundhati Roy, "Not Again", 10
Guardian, Monday, September 30,
2002.

11. רפאל ארגויל, "אמריקה היא הגורל",
הארץ, 29 בינואר, 2003.

12. הארווי, המקור האנגלי, ראו הערה 2
לעיל, עמ' 350 (התרגום שלי: א.ל.).

עמדה פוסט-מודרניסטית נוספת של פוקו, שהיית רוצה להעמיד במבחן המציאות, היא דרישתו להכיר בחשיבותם של קולות אחרים, דרישה רבת ערך כשלעצמה מבחינת הארווי, ולמען האמת גם מבחינת. בסיכום לספר מרחיק הארווי לכת וטוען שיש להתייחס "להבדל ולאחרות" לא כאל משהו שיש להוסיפו לקטגוריות מרקסיסטיות בסיסיות יותר (כגון מעמד וכוחות ייצור), אלא כאל משהו שצריך להיות כול-נוכח מלכתחילה בכל ניסיון לתפוס את הדיאלקטיקה של שינוי חברתי.¹³ לדעתו של הארווי, לא ניתן להפריז בחשיבותם של "היבטים של שינוי חברתי כמו גזע, מגדר ודת במסגרת הכוללת של מחקר מטריאליסטי היסטורי (והדגישו על כוח הכסף וזרימת הון) ופוליטיקה מעמדית (והדגש שזו שמה על האופי האחיד של המאבק לשחרור)".¹⁴

13. שם, עמ' 355.

14. ש.ס.

עם זאת, אצל פוקו כרוכה ההכרה בחשיבות ה"אחרות" בביטול חשיבות מעמד העובדים כסוכן כללי של שינוי חברתי ואימוץ נציגים חלופיים (נשים, הומוסקסואלים, שחורים, עמי הקולוניות וכו') כגורם התנגדות חלופי על בסיס פרטני, מקומי, אל-כלכלי ותודעתי בעיקרו. הארווי מתריע על כך ש"בה בשעה שהמחשבה הפוסט-מודרניסטית פותחת פתח רדיקלי

על ידי הכרתה באותנטיות של הקולות האחרים, היא חוסמת בפני אותם הקולות את הגישה למקורות כוח אוניברסליים יותר, בכך שהיא מבודדת אותם בתוך אחרות בלתי חדירה [...]. כך היא מחלישה את הקולות הללו [...] בעולם של יחסי כוח בלתי מאוזנים"¹⁵. בחינת מגמות אלה בהקשר ספציפי, למשל השינויים שחלו מאז שנות ה־80 ברקע האתני והסוציו־אקונומי של הסטודנטים באוניברסיטאות בארצות־הברית, מחדדת עוד יותר את ההסתייגויות התיאורטיות של הארווי. למשל, דו"ח של אוניברסיטת ברקלי לסנאט האקדמי של אוניברסיטת קליפורניה משנת 1989 מסיק, ש"בעוד שברקלי התקדמה התקדמות ניכרת בכל הקשור לגיוון הגזעי והאתני של אוכלוסיית תלמידיה, היא התקדמה התקדמות מועטה בלבד בכל הנוגע לגיוון הסוציו־אקונומי של תלמידיה"¹⁶. בשנת 1979 היה סטודנט שמשפחתו השתייכה לרבע העליון של מקבלי ההכנסות בארצות־הברית בעל סיכויים להשיג תואר ראשון עד גיל 24 הגבוהים פי ארבעה מסיכוייו של סטודנט שמשפחתו השתייכה לרבע התחתון. בשנת 1994 היו סיכוייו של סטודנט עשיר זה גבוהים מסיכוייו של הסטודנט העני פי 19.¹⁷ ראסל ג'קובי מוצא את האריסטוקרטיזציה של ההשכלה הגבוהה בארצות־הברית בעייתית ביותר: "כולם מקדמים בברכה את הגיוון האתני והגזעי בקמפוסים אמריקאיים, גיוון בולט לעין בתווי פנים וצבע עור (...). ועם זאת, לצד גיוון אתני זה מצוי ההפך ממנו, חדגוניות מוגברת בכל הנוגע לרקע הכלכלי המבוסס של הסטודנטים. ככל שהסטודנטים שונים יותר, כך הם גם זהים יותר"¹⁸. פרט אולי לגיוון האתני, דומה המצב גם בארץ. בתל־אביב, למשל, שיעור תלמידי התיכון הממשיכים להשכלה אקדמית בקרב אלה המתגוררים בצפון העיר ובמרכזה גדול פי שלושה (56%) מאלה המתגוררים בדרום העיר (17%).¹⁹

לנוכח העובדה שהפערים בין עניים לעשירים בארצות־הברית – כמו גם מספר העניים ומרוויחי שכר המינימום – רק גדלו, ובאופן משמעותי, מאז שנות ה־70, ובהתחשב בכך שחלקם של השחורים ובני מיעוטים אחרים בקרב העניים שם גדול באופן ניכר מחלקם באוכלוסייה, דומה שהרעיון של מתן כוח למיעוטים, שפילוסופיית השחרור הפוסט־מודרניסטית נוסח פוקו הטיפה לו, אכן התממש בעיקר ברמת השיח.²⁰ בהתחשב, כאמור, באופי הגלובלי והגורף של השינויים בכלכלה העולמית, אותו עיקרון של אמנציפציה בכוח ופופריזציה בפועל תקף, בדרכים שונות, גם לגבי נשים, ילדים, עמי הקולוניות, הומוסקסואלים וכדומה. רק לשם הדגמה: מדינת עולם שלישי כמו תאילנד, שהשתלבותה בכלכלה העולמית מבוססת בין היתר על תעשיית מין זולה של נשים, ילדים וטרנס־סקסואלים, היא דוגמה אחת מני רבות לדרך שבה כוח הניצול של ההון הגלובלי אינו מכיר בהבדלים של מגדר, גזע ומין.

בדיון שהתנהל לאחרונה מעל דפי כתב העת האנגלי, *New Left Review*, הסתייג פרנסיס מלהרן מהמורשת ומהפרקטיקה של ביקורת התרבות

15. הארווי, ראו הערה 2 לעיל, עמ' 167.

Karabel, Jerome, et al., "Freshman Admissions at Berkeley: A Policy for the 1990s and Beyond". Report by the Committee on Admissions and Enrollment, Berkeley Division, Academic Senate of the University of California, May 1989 (התרגום שלי: א. ל.).

Todd Gittlin, *The Twilight of Common Dreams: Why America Is Wracked by Culture Wars*, New York: Henry Holt, 1995, p. 225 (התרגום שלי: א. ל.).

Russell Jacoby, *Dogmatic Wisdom: How the Culture Wars Divert Education and Distract America*, New York: Anchor, 1994, p. 27 (התרגום שלי: א. ל.).

19. ראלי סקר, "56% ממשיכים לאוניברסיטה בצפון ומרכז ת"א; בדרום – 17%", הארץ, 15 בינואר, 2003.

20. ראו, למשל Sharon O'Dair, *Class Critics, and Shakespeare: Bottom Lines on the Culture Wars*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2000, pp. 37-38. המפנה לשורה שלמה של מקורות סטטיסטיים המעידים על העמקה חדה בעוני ובפערים החברתיים גם בשנים של צמיחה כלכלית כמו אלה של הנשיא קלינטון.

(בגרסתה הימנית ובגרסתה השמאלית). הוא תיאר אותה כאליטיסטית ואנטי-פוליטית במהותה וקרא להחליפה בביקורת פוליטית – לא במובן הצר, המפלגתי של המילה, אלא במובן הרחב יותר של כל הקשור בניסיון להסדיר יחסים חברתיים לאור תפיסות שונות של תחום האפשרויות האנושי.²¹ בתגובה טען סטפן קוליני, שלביקורת התרבות – גם אם נצמצם את המושג "תרבות" לפעילות אינטלקטואלית ואמנותית גרידא – תפקיד מכריע בניסוח תחום האפשרויות האנושי ובעיצובו, ולפיכך גם בהגדרת התחום הפוליטי.²² דרישתו של מלהרן להבחין הבחנה חותכת בין ביקורת תרבות וביקורת פוליטית, ולהתרכז בשנייה, בעייתית בכך שהיא משרתת למעשה נטיות עכשוויות להותיר את הדיון האידיאולוגי והפוליטי מחוץ לתחום הדיון התרבותי. עם זאת, הטענה הנגדית של קוליני בעייתית לא פחות: בעוד שההנחה שלכל דיון תרבותי יש בהכרח השלכות פוליטיות נראית לי נכונה כשלעצמה, הרי שבפועל היא עלולה לשמש עילה לטשטוש התוכן הפוליטי הקונקרטי של מגמות תרבותיות שונות.

- Francis Mulhern, "Beyond .21 Metaculture", *NLR* 16, July–August 2002, pp. 86–104
 במקור בספרו של מלהרן, *Culture/ Metaculture*, London: Routledge, 2000.
 Stefan Collini, "Defending Cultural .22 Criticism", *NLR* 18, November–December 2002, pp. 73–97

נראה לי שספרו של הארווי והקשר ההדוק שהוא קושר בין הרמה הכלכלית-פוליטית לזו התרבותית-אסתטית הם דוגמה מאלפת לכך שביקורת התרבות היא חלק בלתי נפרד מביקורת פוליטית ולהפך. אין להפריד בין השתיים מאחר ששתיהן נותנות ביטוי אינטגרלי למציאות אחת כוללת. על מנת להעריך נכוחה מציאות זו יש לבחון אותה על רמותיה ועל הדגשה השונים – התרבותיים והפוליטיים, התיאורטיים והקונקרטיים, העקרוניים והאנקדוטיים. ובזאת טמון לדעתי כוחו של הספר של הארווי: בניסיון הלא-פוסט-מודרניסטי בעליל לראות את התמונה כולה.

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב